

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
 ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
 Книга XXXVI

ПРЕВОДЪТ НА „ПАНОПЛИЯ ДОГМАТИКА“ ОТ ЕВТИМИЙ ЗИГАВИН В ПАЛЕОСЛАВИСТИКАТА: СЪСТОЯНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА И ПЕРСПЕКТИВИ*¹

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език, Българска академия на науките

Резюме: В статията се обобщават известните до момента научни факти и се акцентира върху проблемните изследователски полета в проучването на един от най-значимите преводи на Южнославянското средновековие, какъвто е този на „Паноплия догматика“ от Евтимий Зигавин. Славянският превод на Втората книга се появява на Атон в самото начало на XV в. и е свързан с дейността на южнославянски монаси-литерати, които поддържат връзки с гръцки книжовници. Атонското монашество е основният двигател за този превод в условията на надвиснала османска инвазия над Балканите, когато православното книжовно наследство е опора на идентичността.

Ключови думи: Паноплия Догматика, славянска книжнина на Атон

THE TRANSLATION OF “DOGMATIC PANOPLY” BY EUTHYMOS ZIGABENOS IN PALEOSLAVISTICS: RESEARCH STATE AND PERSPECTIVES

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract: The article summarizes the known so far scholarly facts and focuses on the problematic research fields in the study of one of the most significant translations of the South Slavonic Middle Ages, such as that of *Dogmatic Panoply* by Euthymios Zigabenos. The Slavonic translation of the Second Book appeared on Mount Athos at the very beginning of the 15th century, and was associated with the activities of South Slavic monks-literati who maintained links with Greek scribes. The Athonite monasticism acted as main engine for this translation in the context of the Ottoman invasion of the Balkans, when the Orthodox literary legacy was the mainstay of identity.

Keywords: Dogmatic Panoply, Slavonic literature on Mount Athos

* Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Papers of the Institute for Bulgarian Language are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0): <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>.

¹ Авторката изразява своята благодарност към ННП „Българистика“ (Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина) на МОН, в рамките на която се осъществява тази публикация.

Увод

През последните години в палеославистиката се създаде благоприятна изследователска среда за работа върху един от най-забележителните преводи на Славянското средновековие, а именно „Паноплия Догматика“ на византийския ересиолог и екзегет – монаха Евтимий Зигавин (ок. 1050 – след 1118). На първо място, международният проект *Dualist Heresies in the History of South-East Europe (9th – 15th centuries)* на Университета в Лодз под ръководството на проф. Георги Минчев и осъществен с финансиране от Националния научен център на Полша (DEC-2016/22/M/HS3/00212) даде възможност на учени от Полша, България и Италия, на византинисти и слависти, историци, литературоведи и езиковеди да впишат славянската традиция на антиеретическия трактат в натрупаните до момента богати византинистични изследвания и да поставят началото на системно изучаване на археографското досие на текста, издание и изследване на отделни титули, проблемите на културно-историческия контекст на възникването на превода. На второ място, не по-малко интензивни през последните 10 – 15 години бяха изследванията върху оригинала, които се защитават от множество трудове и имена от миналото и съвременността, като А. Риго, Г. Парпулов, О. Юревич и др., а две докторски дисертации, напълно в традициите на основополагащия докторат по теология на Якоб Викерт (Wickert 1910), дадоха тласък на работата върху славянския текст. Става дума за дисертацията на Н. Миладинова (Miladinova 2010), посветена на първото издание на гръцкия оригинал от 1710 г. в Търговище (Влашкото княжество), което Ж.-П. Мин преиздава в том 130 на своята *Patrologia graeca* през 1865 г. (PG 1865, 130, col. 9 – 1359). Втората дисертация е на М. Берке от Кралския университет в Белфаст, в която авторът анализира и издава критично само гръцките титули 23 – 28 срещу иконоборците, арменците, павликяните, масалианите, богомилите и сарацините (Berke 2011), но с богат критически апарат и с редица археографски уточнения за гръцките ръкописи на Паноплията. Приноси от различен характер към превода на „Паноплия Догматика“ в славянски контекст имат Кл. Иванова, Дж. Трифунович, Б. Йованович-Стипчевич, Н. Гагова, М. Сковронек и др.

Настоящата студия има за цел да обобщи конспективно постигнатото до момента и да очертае спорните и нерешени изследователски полета и приоритети, които трябва да останат във фокуса на бъдещите научни занимания.

В своето забележително историческо съчинение „Алексиада“ Ана Комнина дава сведения за книгата *Πανοπλία δογματικῆ*, създадена по заповед на нейния баща император Алексий I Комнин (1081 – 1118). Тя съветва всички, които желаят да научат повече за богомилската ерес, да я прочетат. На друго място, в същата глава 15.9 от труда си, византийската принцеса допълва, че самият император е назвал книгата с това име, запазено и до днес, и описва нейния създател монаха Евтимий Зигавин по следния начин: „граматик, достигнал до съвършенство, не пренебрегвал риториката и познавал като никой друг догмите“ (ГИБИ/GIBI 1972, 144). Така сведенията от „Алексиада“ съвпадат напълно

но с оглавлението на книгата, която днес научният свят познава под пълното заглавие *Εὐθυμίου πόνημα καὶ μονοτρόπου τοῦ Ζιγαβηνοῦ Δογματῶν Πανοπλία*, *Ἀλεξίῳ τευχθεῖσα Κομνηνῶν γένους, ἄνακτι πιστῶ τῶν ἀπίστων εἰς πάλην* (Berke 2011, XXXV, LXXXVIII) и алтернативното *Δογματικὴ Πανοπλία τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως ἢ Ὀπλοθήκη Δογμάτων* (Berke 2011, LXX), „Догматическо всеоръжие на православната вяра или арсенал на догматите“.

Πανοπλία δογματικὴ (нататък *ΠΔ*) е най-висок образец на средновековната ересиология. Византийската антиеретическа енциклопедия или антология се състои от 28 титула срещу всички известни на автора ереси от Симеон Влъхва до сарацините (Бармин/Barmin 2008, 448 – 450; Rigo 2009, 19 – 32; Hamilton&Hamilton 1998, 180 – 195). Нейният съставител монахът Евтимий Зигавин я завършва между 1104 – 1118 г. Той проявява тънък усет и талант за тълкуване на Светото писание и творенията на светите отци, което се смята за отличителна черта на неговия стил в коментарите му върху псалми 1 – 50 (Conley 1987) и екзегетиката върху други части на Библията (Berke 2011, XXIII). Не са му чужди уменията да вмъква органично исторически наративи в изложението (някои легендарни, които е чул – например разказа за Сергей и неговото куче при обясненията на Арцивурския пост на арменците) и силната експресия чрез метафори. Това личи особено в титулите срещу най-актуалните по негово време ереси на павликяните и богомилите. При съставяне на последния титул монахът използва личните си впечатления от процеса срещу известния ересиарх Василий Врач, или Лечителя, изгорен на клада по заповед на Алексей Комнин в Константинопол през 1111 г. Евтимий Зигавин успява да придаде на труда си добре премислена структура и композиция. В него особено място заема така нареченото Предисловие (Προοίμιον), което в гръцката традиция се обединява с оглавлението и се разполага в началото, след стиховете, посветени на император Алексей Комнин, и между съдържанието на книгата с разпис на отделните титули (PG 1865, 130, col. 19D). Предисловието е наситено с изчерпателна информация за целите, поръчителството и създаването на труда и компенсира липсата в края на каквато и да било послесловна част. *ΠΔ* завършва със серия от допълнителни текстове, сред които на първо място трябва да се отбележи Посланието на Патриарх Фотий (858 – 967; 877 – 886) до българския княз Борис-Михаил (852 – 889) за Седемте вселенски събора (Славова/Slavova 2013). По повод на последния факт заслужава да се припомни, че Зигавин е бил близък с императорския двор и особено с Мария Българска († след 1095), бабата на Ана Комнина по майчина линия. Посланието на Патриарх Фотий не е запазено в рамките на славянската традиция на *ΠΔ*. Вероятно е преведено отделно през XIV в. от представител на Търновската школа и се разпространява в руската писменост в най-ранни преписи от XVI в. (Славова/Slavova 2013, 11 – 15, 147).

Понастоящем гръцката ръкописна традиция на *ΠΔ* възлиза на внушителен брой преписи, които се споменават в научната литература (у М. Берке се обобщават данните за 72 преписа; в други изследвания се посочват 150 преписа и фрагмента – Miladinova 2010, 9); 7 най-ранни от XII в. са подробно описани от

Метин Берке (Berke 2011, LXXII – LXXXVI). През XIV в. обемната енциклопедия срещу ересите се разделя на две книги: първата обхваща титули от 1 до 11, втората – от 12 до 28. Славянската традиция на съчинението отразява именно това състояние и документираща спецификите на превода и разпространението му по следния начин: той е разпръснат в общо четири писмени свидетелства в четири различни книгохранилища, които сглобяват цялостната картина на битването му на Славянския юг:

1. *Първата книга* от първи до 11-и титул включително е съхранена в два преписа: ръкопис *HM.SMS 186* от сбирката на Хилендарския манастир на Атон (нататък *Хил. 186*) и ръкопис *III с 16* (нататък *Загр.*) от колекцията на Антон Миханович в бившия Архив на Югославската академия на науките и изкуствата в Загреб (Архив ЈАЗУ), понастоящем Архив на Хърватската Академия на науките (ХАЗУ), и двата датирани от средата на XVI в. (Mošin 1955, 111 – 115; Matejic, Thomas 1992, 391).

2. *Втората книга* е запазена единствено в ръкопис *BAR 296* от библиотеката на Румънската академия в Букурещ, първа четвърт на XV (1410 – 1420). Той започва с 12-и титул и завършва с титула за масалианите на л. 330б, но без неговия край (в гръцкия оригинал номериран като 26-и, но в славянската версия номерацията е променена и той е 22-и). Титулът за богомилите и фрагмент от последния титул за сарацините се откриват в ръкопис от сбирката на Одеската държавна научна библиотека *ОГНБ 1/108* с приблизително същата датировка от края на XIV – първата четвърт на XV в. (Яцимирский/Iatsimirskii 1905, 445 – 446; Panaitescu 1959, 395 – 396; Василев и др./Vasiljev et al. 1980, 56; Mircea 2005, 64; Гагова/Gagova 2010, 130 – 140; Сковронек/Skovronek 2022). Одеският ръкопис е трисъставен конволют и обема отломки от различни славянски ръкописи.

3. Безспорни свидетелства от Първата книга са Предисловието и енкомионите към Алексий Комнин от началото на *ПД* на листове 740r – 752r в Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г. (нататък *ВГ*), съставен от книжовника в манастира „Св. Богородица“ („Матейче“) в област Жеглигово, в подножието на планината Скопска Черна гора на север от Скопие, по поръка на Димитър Кантакузин (Mošin 1955, 61 – 67; Данчев/Danchev 1969, 41 – 58; Трифуновић/Trifunović 1979, 184, 230 – 232; Христова/Hristova 1996, 25 – 48; Грковић-Мејџор/Grković-Mejdžor 1993, 23 – 24; Турилов/Turilov 2005, 99 – 101). Днес ръкописът се съхранява също в Архива на ХАЗУ под сигнатура *III a 47* и има обем от 770 листа. Частите от *ПД* попадат в последния шести раздел на сборника, в който книжовникът помества разнообразни четива, но не съвпадат езиково със засвидетелстваното в двата оцелели преписа от XVI в. (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2018).

4. В науката се говори за ексерпкти от *ПД* особено по отношение на засилената напоследък изследователска дейност върху наследството на св.

Атанасий Александрийски в славянската ръкописна традиция, но този въпрос изисква самостоятелно проучване и прецизна идентификация, за да се установи дали става дума за преки цитати от светия отец, респективно от неговите оригинални съчинения, или определени езиково-текстологични данни свидетелстват в полза на копирането им индиректно, през включените от Евтимий Зигавин в *ПД* цитати. Най-активно в последните години по темата работят П. Пенкова и В. Литвиненко. Този въпрос засега остава встрани от преките ни изследователски цели. Категоричност на разсъжденията може да се постигне само при работа със славянските преписи на *ПД* или при наличие на издание на славянската *ПД* в цялост – една пожелателна, но далеч нелесна за осъществяване цел.

Препятствия и предизвикателства

Сумарно и приблизително запазеният славянски превод на *ПД* е около 687 листа (1374 стр.), но няма развита текстова традиция поради оскъдните запазени писмени свидетели за отделните титули. Едно от най-важните препятствия за интензивна езиково-текстологична работа е фактът, че до момента остават единични обнародваните текстове от славянското досие на *ПД*. Не е завършена цялостната дигитализация на някои от онези писмени свидетели, до които е получен официален достъп². Хронологията на тяхното въвеждане в научно обращение е следната. Най-широк отзвук и най-много издания както в оригинал, така и в превод има титул 27-и на Зигавиновия труд, посветен на актуалната за XII век полемика срещу богомилството (изчерпателно за европейските издания и преводи на латински и съвременни езици у Berke 2011, XIX – XX). Може да се припомни, че през 1908 г. Герхард Фикер прави съвременно издание и изследване на този титул в известното си съчинение за фундагаигитите (Ficker 1908); през 1910 г. Якоб Викерт също го издава в оригинал (Wickert 1910, 87 – 111). В славистиката подобаващо значение на първостепенен извор за богомилската ерес му се придава с фундаменталния труд на М. Г. Попруженко (1866 – 1944). Както е известно, основоположникът на научния интерес към пълния текст на Синодика в Неделята на православието и респективно към българския Борилов синодик, създаден по повод процеса срещу богомилите в Търново на 11 февруари 1211 г., отпечатва няколко приложения в книгата си „Синодик царя Бориса“ от 1899 г. В третото той издава единствения и до днес запазен славянски препис на титула срещу богоми-

² Изразявам специална благодарност на Хилендарското монашеско братство за приносите му по опазване на славянското ръкописно наследство на Атон, както на проф. Предраг Матеич и на д-р Мери-Алън Джонсън за оказаната логистична помощ и съдействие по отношение на *HM.SMS 186*. Изразявам благодарност на Българската академия на науките за финансовата подкрепа по двустранното споразумение за безвъзмездни средства между БАН и РА, което осигури възможност за по-продължителна библиотечна работа с *BAR Ms. Slav. 296*.

лите по споменатия одески ръкопис и прави речник на най-характерните лексеми (Попруженко/Popruzhenko 1899, 12 – 48 текст и 49 – 55 речник). Трябва да се признае, че неговите наблюдения са много точни, но, по мое мнение, незаслужено не са така често привеждани за сравнение, както заслужават. И до днес за историографски и идейно-тематичен коментар върху богомилството в нашата наука много повече се използва титулт срещу богомилите по оригинала на Зигавин в новобългарски превод (ГИБИ/GIBI 1980, 50 – 75). Същият титул съществува в английски преводи (Hamilton&Hamilton 1988, 180 – 207, и втори по-съвременен у Sanidoroulos 2011). Най-актуалният принос за проучване на титула срещу богомилите е новото издание на единичния препис от одеския ръкопис *ОГНБ 1/108*, л. 3 – 24, осъществено от М. Сковронек с ново текстово членение, което съответства на критическото гръцко издание на М. Берке, с приносни коментари и анализ (Сковронек/Skovronek 2022, 35 – 52). Разработката на М. Сковронек е от особена важност не само заради необходимостта от актуализиране на изворите в нашето съвремие, а защото 123 години след М. Попруженко полски българист издава този безценен препис въз основа на работа *de visu* и в условия на значително по-напреднали византинистични проучвания и едичионна практика. Известно е, че ръкописите от одеската сбирка никога не са били леснодостъпни, но в съвременните условия достъпът стана невъзможен за неопределено време. Ето защо си позволявам да привлека вниманието на научната общност към това ново издание на извор с безспорно значение за българската история и език.

Освен новото издание на титула срещу богомилите досега са издавани следните части на славянския превод на *ПД*:

1. От първата книга е издаван *Енкомион* на Евтимий Зигавин за Алексей Комнин според цитираните ръкописи *Хил. 186*, л. 2г – 2в, и *Загр.*, л. 1v – 2v; текстологичен вариант във *ВГ* л. 739v (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2018). Известно е, че Евтимий Зигавин е съставил енкомион от 34 реда за своя вдъхновител Алексей I Комнин (PG 1865, 130, 19 – 20). В някои гръцки ръкописи той е засвидетелстван с оглавлението Прѹ̀рацѹ̀ца βίβλου, като съдържа ясно името на своя автор и името на адресата. Именно този енкомион е преписан от Владислав Граматик и е оформен със специални сигнални елементи и с типичен завършек във формата на триъгълник, който може да се види и на други места в Загребския сборник. За пръв път темата за енкомионите от *ПД* в славянски превод е поставена от Дж. Трифунович (Трифунѹ̀вић/Trifunović 1994). Сръбският учен се спира само на един енкомион, различен от този във *ВГ 1469*. Става дума за стихове на Георги Памфила от началото на Първата книга според двата славянски преписа. В сравнителните източници той заема съответно *Хил. 186*, 1r – 2r = *Загр.*, 1r – 1v; *PG 1865*, 130: 18 – 19 и започва така: Начѣло кнѣзѣ. ѿ же ѿмѣ по ѣзыкѣ грѣчьскѣ, догматикѣ панѹ̀плѣа. по словѣнскѣ же, велѣнѣѹ̀ паче же бѣословѣѹ̀. всѣ̀роуѣствоѣ— Стѣ̀хове Гѣ̀ѹ̀ргѣа Памѣ̀ѣла ѹ̀ начѣлѣ кнѣгы сѣѣ. От Първата книга е издавано още *Предисловието* на Евтимий Зигавин към книгата (Проѹ̀ѣиѹ̀в), разположено на л. 739v – 752r във *ВГ* в сравнение

с двата славянски преписа на Първата книга (*Загр.*, 3r; *Хил.186*, 3v – Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2018). Макар *Предисловието* да е самостоятелна единица от друг жанров тип, по същество неговото начало е енкомион и също се отнася до ролята на императора Алексей Комнин.

2. От Втората книга са издавани цялостно титулът за масалианите в записания му вид според *BAR 296*, л. 322v – 330v³, и фрагменти от титула срещу павликяните, *BAR 296*, л. 280r – 292v (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2017; Tsibranska-Kostova 2017). Подготвен за печат е титулът срещу иконоборците, *BAR 296*, л. 267v – 271r.

Сред някои от последните приноси, които въвеждат в обращение части от византийската антиеретическа енциклопедия на съвременни езици, са титулът срещу павликяните в превод от гръцки в изследването на Д. Радева (Радева/Radeva 2015, 521 – 534) и руският превод отново по гръцкия оригинал на последния титул срещу сарацините (https://azbyka.ru/otechnik/Evfimij_Zigaben/protiv-saratsin/).

Второто препятствие за надеждна езиково-текстологична работа остава липсата на критическо издание на гръцкия текст, тъй като, както посочихме, работата на М. Берке е посветена само на шест титула, някои начални и допълнителни текстове. Цялостно ново критическо издание на гръцката *ПД* вероятно ще липсва още дълго време поради изключително богатата текстова традиция на антиеретическата енциклопедия, нейния обем, висок стил и богат богословски апарат. И все пак, славянската проекция на Зигавиновия труд е перспективна научна задача поради факта, че обема една доказала своята ефективност триада: издаване на текстове, езиков и историко-културен анализ, допълнителни метатекстови обработки, като новобългарски преводи или глосари, индекси, речници. Разгледан в подобна перспектива, преводът на *ПД* на Славянския юг предполага сравнителни езикови изследвания с множество съвременни приноси около реформаторската езикова политика и практика на атонските и търновските книжовници (Тасева, Йовчева/Taseva, Yovcheva 2006), издания на паметници от XIV в. с атонска или търновска локализация, развитието на догматическата книжнина в периода преди падането на Константинопол под османска власт през 1453 г. и особено лексикографската обработка на материала, която се постига както със самостоятелни речници, така и с индексални приложения към издадените текстове. Само някои от възможните образци в посочените полета са например изданието на Бориловия синодик (Божилов и др./Bozhilov et al. 2010), Речникът на Бориловия синодик (Тотоманова, Христов/Totomanova, Christov 2015), Речникът на Патриарх Евтимий (РПЕ/RPE 2019, 2020), на Триодните синаксари на Закхей Философ (Тасева/Taseva 2010) и др. За

³ Сигнирането на листовите от румънския ръкопис се дава по печатната фолиация в горния десен ъгъл, нанесена при постъпването му в хранилището на Румънската академия.

да изясним защо *ПД* следва да се впише в този контекст, нека проследим какво знаем и какво не на настоящия етап за историята на славянския превод на *ПД* и за неговата най-обща характеристика.

Най-напред е важно да зададем като основа за всякаква по-нататъшна аргументация един безспорен факт с огромно значение за изясняването на спецификата на славянския превод на *ПД*. Въз основа на комплексни археографско-кодикологични данни и разнообразие от метаданни става ясно, че *преписвачът на ръкопис VAR 296 е и преводач на Втората книга на ПД*. Тезата се изтъква и защитава най-комплексно от Н. Гагова и се подкрепя от други изследователи, работили с ръкописа (Гагова/Gagova 2001, 2009, 2010: 130 – 140; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2017). Така пред научната общност е рядък случай на преводачески автограф на книжовник. На първо място, букурещкият ръкопис е изпъстрен с множество поправки, маргинални записи по полетата на ръкописа; налице са знаци за диктовка, най-често под формата на спиритуси ред за ред, маркирани встрани от основния текст. Маргиналните записи са от различен характер: локализиращи; коментарни на преписвача; добавки на пропуснати пасажии в основния текст. Нека представим няколко примера за трите различни типа бележки:

Основен локализиращ запис на л. 193б към титул 15-и срещу несторианите: *∴ прѣже прѣсловїа петънадесѣтаго тїтла да вѣмѣстят се три повѣсти іѡ дамаскіна. ѡже не имаше извѣ грѣчкыи ѡ негоже прѣвѣл бѣ сїѡ книгѣ. егда же помнѣшомъ се мнѣ съврѣши. ѡ възмъ изъ ватопѣда тѣѣже книги, послѣдоваты прѣнаписанїе кнїгы. бесчисльнїе недостаткы ѡбрѣтѣ—* (по изданието на Гагова/Gagova 2010, 136 чрез сравнение с ръкописа). Като се оплаква, че именно в този титул в гръцкия извод са липсвали три „повести“ от Йоан Дамаскин, преписвачът заявява, че му се е наложило да проведе допълнителна работа, за да сверява и допълва пропуските в готовия превод. Споменаването на атонския манастир Ватопед дава големи основания да се предположи, че целият превод на Втората книга е осъществен също на Атон. На л. 237б преписвачът се извинява, че съответният текст в гръцкия извод е изписан с черно мастило, а той го е оформил с червенослов (вж. втората издадена бележка от Гагова/Gagova 2010, 137). Това уточнение се отнася до оглавлението на 18-и титул на *ѣдиноволикы*, което наистина е в киновар, но книжовникът е оцветил и края на 17-и титул. Следователно дори за дребни на пръв поглед детайли той е имал пред себе си коректива на гръцки протограф. Преводаческата работа и атонската локализация са труднооровержими. Сведенията от подобен тип бележки съвпадат с единомдушната оценка на досегашните изследователи и особено на Кл. Иванова (Иванова/Ivanova 1987), че почеркът му напомня исихастко писмо, гърцизиран полуустав (според някои полукурсив), типичен за монаси исихасти в Търново и на Света гора. Тезата за „работно копие“ на преводача, илюстриращо процеса на превода, по отношение на Втората книга на *ПД* остава най-убедителната до момента.

В пряка връзка с локализиращите са бележките с коментарно-филологически характер. Те са разнообразни, но тук ще приведа отделни непубли-

кувани факти за влиянието на гръцкия извод. Те са плод на вътрешна диктовка и осмисляне. Например на л. 142г в долното поле преписвачът изписва на гръцки ἐλεῖτο (LS 1996, 615 – 616, ‘след това, още-повече, следователно’) срещу *ѣже смърти ѿ тле прѣвѣсходить дрѣжавѣ, потомѣже ѡбразѣ послѣдоваше очесомъ* – последната дума задраскана; на л. 222v отстрани изписва ἀγένιτον καὶ γένιτόν в съответствие с преводните им термини *несъзданоѣ* и *създаноѣ* в основния текст; на л. 216v се появява в колона на кирилица думата *ѡрѣонъ*. Вече е изтъквано, че преписвачът преводач използва индивидуални маркери със стилизиращ ефект в текста или в края на последния ред, когато текстът излиза извън него, както скромна украса от малки киноварни инициали за сегментация; извършва филологическа работа, като непрекъснато сверява с гръцкия текст; коментира начина на превеждане на предлози и съюзи. Най-вероятно той пише продължително време, защото сменя мастилото и променя големината на буквите поради вероятен стремеж към икономия (л. 221v – 222г; 223v – 224г; 238г – 246v). За това косвено свидетелстват използваните общо шест идентифицирани водни знака, които допускат датировката 1410 – 1420 г. (Васиљев и др./Vasiljev et al. 1980, 56).

Пример за третия тип бележки е следният пасаж на л.121v, задраскан, защото е повторен в полето на 120г встрани в маргинален запис: *вѣса ѣбо ѣлика речена быше члѣка ѡковъ слѣ; зрѣнїѣ. обонѣнїѣ. глѣ. вѣкѣсъ. желанїѣ. скръбѣ. ѣжасѣ. неможенїѣ. похѣденїѣ. по ѡбичаю ли рекоше ѿ не ѣстиномъ...*

Връзката между „букурешката“ и „одеската“ част на ПД

В приносното съвременно изследване и ново издание на титула за богомилите, осъществено чрез работа de visu от М. Сковронек, отново се подчертава, че първата част на одеския кодекс е продължение на букурешкия, и се подкрепя изразеното преди години мнение на Кл. Иванова, че характерният почерк на един и същ преписвач обединява двете разпръснати писмени свидетелства за Втората книга на ПД (Иванова/Ivanova 1987, 103; Сковронек/Skovronek 2022: 29). В подкрепа на тази теза могат да се приведат следните факти:

1. М. Сковронек посочва, че одеският ръкопис конволют съдържа списъка на съдържанието на втората част на трактата, както и края на 22-и титул (*Против месалианите*), 23-и (*Против богомилите*) и фрагменти от 24-и (*За сарацините*). Следователно той се намира в органично единство с букурешкия ръкопис *BAR 296*.
2. В потвърждение на същото е фактът, че специфичните за преписвача задрасквания и корекции в преводаческия му автограф *BAR 296* от л. 17г насетне, откъдето започва да пише, се наблюдават и в одеската част. М. Сковронек изтъква, че на 43 листа от частта на ПД в конволюта *ОГНБ 1/108* се откриват повече от 15 задраскани букви или групи от букви за самокорекция при едновременно превеждане и писане (Сковронек/Skovronek 2022, 32).

3. Специално бих искала да отбележа няколко лингвистични аргумента, които извличам изцяло от изданието на М. Попруженко, без да съм виждала снимки от одеския ръкопис. Смятам, че те са останали незаслужено пренебрегнати до момента като доказателство за единството на двете части на Втората книга от славянския превод на *ПД*. В краткия си анализ на титула срещу богомилите от *ОГНБ 1/108* Михаил Георгиевич определя като сръбско влияние безюсовия правопис, но смята, че в езика са останали българизми и прави следното заключение: „рукопись наша ведеть свое начало от болгарских оригиналов“ (Попруженко/Popruzhenko 1899, 11). Той разписва следните особености на одеската част, които ще подкрепя с примери от букурещката, за да се види, че те са общи и издават овладения правописен тип на един и същ книжовник.

а) Графично смесване на буквите и и ы поради изравняването на гласежа на вокалите, които те обозначават. Тази черта и в двата ръкописа открояващо обхваща инфинитивното окончание на глаголите, но има примери в спрегнати глаголни форми и в имена: *быты*, *роды сѣа*, *намы* по Попруженко; в *BAR 296* *рѣшы*, *искаты* 119г, *писаты* 127v, *приѣты* 174г, *показаты* 191v, *ѡцѣститы* 240v; *бываты*, *хотѣты* 245г; *бѣдышы* 175г, *аще не роды* 185г, както и в именни окончания *къ снѡвы* 20г, *чѣка же бѡвы съчетати* 160v; много често задлогът *ради* се изписва *сего ради* 171г, 174г и др.

б) Затвърдяване на консонантни окончания: *сѣтворѣ*, *деснѣ* по Попруженко; в *BAR 296* *въ пещь ѡгньнѣ* 151v, *азь творѣ* 158v, *сѣматрати* 161г, *попритварати* 187г и др., като може да се добави забелязаната от Попруженко особеност, че в консонантната група *ѡв-* се отбелязва обеззвучаване, сравни *ѡпца* 150v, *ѡпци* 152г и *passim*; използва се затвърделият вариант *въсакъ*, *въсакѡ* 211v, пренебрегва се йотацията.

в) Много интересна особеност е изписването на ижица в името *Пауль* и в думата *правѣда* и нейните производни. Отново забелязана и онагледена с примери от Попруженко, тя се откроява отчетливо в *BAR 296*: *ѡпраудихомь* 26г, *ѡпраудаем се вѣрою* 154v, *пауль* 161v, *ѡпрауданіе законна* 162v, *гласа паулова* 169v, *пауль* 172г, *непраудѣет се* 174г, *непраудѣ* 175г, *въ праудѡу* 196г. Следва да се отбележи, че лигатурата *ук* преобладава вместо диграфа *оу*, още *праудѣ* 241г, *онепраудѣши* 90v, но вариант *павль* 167 v, 227г и др. В същото време ижица традиционно обозначава звуковете *в* и *и*: *въ егупеть* 127v, *егупеть* 215v, *въ леѣтникѣ* 240v и др. Смятам, че изписването на името на апостол Павел, *Паульос*, е повлияно от гръцки и вероятно обединява лица от един и същ преписвачески кръг, които общуват с гръцки книжовници и се придържат към тази норма.

г) Сред фонетико-правописните черти на преписа в одеската част за ярък българизъм Попруженко смята колебанието *ѣ – ја*, което на Славянския юг най-често е резултат, от една страна, от широкия гласеж на етимологичната ятова гласна в български, а от друга – от влиянието на етимологичния старобългарски правопис върху произлизащите от него рашка и

ресавска писмена норма. Ученият дава примера низложителя дяволѣ. Примери от *BAR 296*: ѡтѣшителя 20г, колебания в изписването на печатлѣниимъ 21г, въпечатляющаго 21г, въ нетлѣннѣмъ 23г, нетлѣнныи 23г, растлѣвае 281г, другога наздавающе съдѣтелѣ 287v и дори отбелязване на колебанието чрез надредна поправка прѣповѣла 23г. Преобладава знак г след н и л за обозначаване на мекост: присвькъпляюще 214v, покланяет се, искривляють 149г, земля 152г, сѣмене авраамла 154г, ѡскръбляет се 155 г, раздѣляюща 158г, но ѡблѣкль 163v, дѣхъ опечалѣвае 164v и др.

д) От морфологичните черти руският изследовател изтъква окончанието -и в дат. падеж на имена от женски род и именителното окончание -е за множествено число на имена от мъжки род. Примерите, които привежда, са съответно съдѣтелнои, поболѣвшои и родившои; ѡце, иконоворце, еѣлисте. От букурещката част: рекоше бо кннѣѣ покланятѣ ꙗко влѣнаа ѡбвдрѣжещон словеца 285г, еднно дѣхъ ѡвластн 286г, побѣснѣющои се бледн 290г; жетва ѡбо многа, дѣлателе же мале 150г, нетлѣнноимнителе 238г, армѣне 274г; оучнтеле быше 282г, многа ѡбо н ѣнаа бледеть ѡчнтеле н таиновоѡцн прѣлежещїе ѣресн 308v и др.

Проблемно изследователско поле обаче остава идентификацията на преписвача преводач на *BAR 296*, изписал най-вероятно, както става ясно, и одеската част на *ПД*. Направените досега опити са породили различни хипотези и до момента не са довели до окончателен отговор. Според едната от хипотезите основният преписвач е отъждествяван с българина Герасим (Коцева/Kotseva 1971, 398 – 399; 1985), чийто разпознаваем почерк се открива във важни паметници, свързани с школата на Патриарх Евтимий (1375 – 1394). Той оставя името си в специфичния тип писмо, наречено Попгерасимово. Тази теза е повлияна от факта, че в началото на одеския ръкопис на л. 2г се намира приписка с неидентифициран почерк и без пряка връзка с началото на текста, която в новобългарски превод гласи: „Изписа се тази книга [не е указано коя – б. м.] за всеблагонарочития и христоролюбив велик господар на сърбите деспот кир Стефан от ръката на недостойния Герасим, наричан българин, в Света гора Атонска, в манастира, наречен Хилендар“ (Сковронек/Skovronek 2022: 30; Гагова/Gagova 2010: 133)⁴. Една от хипотезите е, че е възможно тя да се отнася за друг ръкопис, който Герасим би могъл да е преписал за двора на деспот Стефан Лазаревич (1402 – 1427), а не за *ПД*, още повече че работното копие с поправките в него не предполага тържественост, достойна за двора на владетел. Изказано е и мнение за различен книжовник, което ми изглежда по-убедително, преди всичко поради правилното наблюдение на Н. Гагова, че преписът от Втората книга на *ПД* би бил единственият автограф на Герасим с безюсова писмена норма, при типичната търновска двуерова и двуюсова за другите му известни ръкописи (Гагова/Gagova 2010, 138 – 139). Също така е вярно обаче, че опитните преписвачи са можели да сменят лесно правописния алгоритъм според

⁴ Предлагам свой превод на бележката, както е преписана от М. Сковронек, като ѝ благодаря за предоставения текст.

функционалните цели на дейността си. Това, разбира се, не изключва, а напротив, прави възможна хипотезата около поп Герасим да се е сформирал кръг от книжовници, предимно българи и сърби, които са повлияни от служебния характер на неговия тип писмо, оказало се удобно за утилитарни цели при бързото изготвяне на икономични работни копия, и са му подражавали. Нека да обобщим, че в сегашния вид на ръкопис *BAR 296* пишат със сигурност: „недостозваният“ Яков, който очевидно преписва в по-късна епоха от готов извод на *ПД* първите две тетради до л. 16 включително и оставя бележка за това, като изцяло частта му попада в 12-и титул за св. Дух и духоборците (на л. 8v долу вляво е поставена буквена цифра за края на първата тетрада, а на л. 9r започва втората или общо 16 листа). Анонимният основен преписвач и преводач, който създава работното копие *BAR 296* в началото на XV в., започва своя автограф от третата тетрада, т.е. л. 17г, и свършва на л. 330v с оцелелите листове от последната маркирана 41-а тетрада, обозначена на л. 325v. Трета интересна хипотеза е изразена от Б. Йованович-Стипчевич (подробно коментирана у Гагова/Gagova 2010, 139): възможно е приписката в *ОГНБ 1/108* да се отнася до друг препис на *ПД*, по-представителен от този в *BAR 296*. Тъй като приемаме за преводачески автограф букурещкия ръкопис, не може да се изключи напълно възможността да става дума за Първата книга на *ПД*, още повече че началната заставка на двата запазени ръкописа от средата на XVI в. и дори ексцерптите у Владислав Граматик предполагат тържественост в съзвучие с предназначението на *ПД* да бъде съкровищница на православните догмати и да отстоява ролята на владетеля. Намесва се отново Хилендарският манастир, запазил едно от копията на *ПД* от XVI в. Оказва се, че редица предварителни и много важни археографски въпроси са свързани именно с „одеската“ част на *ПД*, въпреки че тя е по-малка на фона на останалите писмени свидетели, но пък затова остава ключова за разрешаване на спорните въпроси. Когато одеският ръкопис се проучи всестранно, ще бъде категорично отговорено на въпроса откъде, как и защо В. Григорович обединява различни части от ръкописи в трисъставния конволют *ОГНБ 1/108*, в който попада и така наречената „одеска“ част на *ПД*. Всички изложени допълнения дотук недвусмислено потвърждават мнението на Кл. Иванова, изразено още през 1987 г., която първа идентифицира точно *BAR 296* като препис на Втората книга на *ПД*, а одеския фрагмент – като нейно органично продължение. Поради различните цели на своята публикация, а вероятно и поради факта, че ѝ се е наложило да препише, а не да снима текста за издание, М. Сковронек, последният учен, работил с одеската част на *ПД*, не се занимава с допълнителни археографски въпроси, но потвърждава мнението на Кл. Иванова. Аз бих могла само да допълня своето предварително мнение, че редица разпознаваеми елементи на анонимния преписвач в *BAR 296* – ъгловатият контур на писмото и особено букви з, м, а, лигатурата \bar{w} – се различават от почерка на поп Герасим в доказаните негови автографи. Потвърждава се обаче фактът, че този тип писмо се употребява от книжовници, които владеят гръцки език и много често изписват обемни сборници (вж. дискусията в онлайн семинара Парпулов/Parpulov 2021).

Връзката между Първата и Втората книга на ПД

До момента този важен аспект не е разглеждан самостоятелно и причините донякъде са обективни, доколкото двата запазени ръкописа с Първата книга са от XVI в. и са преписи от първоначалния превод. В този смисъл те не притежават автентичността, с която се отличава *VAR 296*. Преписите не съдържат метаданни, които биха улеснили отговора на един логичен въпрос – кой и кога е превел Първата книга на ПД и в каква зависимост помежду си се намират Първата и Втората книга на ПД? Тук ще изразя отново работна хипотеза, която изисква да ѝ се отдели много повече време и усилия за доказване или отхвърляне. Ако проследим гръцката традиция на ПД, установяваме, че през XIV – XV в. толкова обемен труд, колкото Зигавиновият, вече се е разпространявал по няколко различни начина. На първо място като цялостен текст; също така в две отделни книги, т.е. Първата и Втората книга на ПД съществуват самостоятелно; на трето място като колекции от различни извлечения с реструктуриране на текста и номерацията на титулите, но винаги формата на битуване е била съобразена с нуждите и целите на преписването и използването. Допускам, че е възможно двете книги на ПД да са възникнали в една и съща атонска среда в неголям отрязък от време, в един и същ преводачески кръг, за който по отношение на Втората книга имаме надеждните свидетелства на самия преводач или един от преводачите. В много отношения този превод актуализира изразните средства на старобългарския книжовен език в нов исторически контекст и в съзвучие с общоприетата теза, че Атон е една неизчерпаема съкровищница от предходни знания и книжовен опит. В същото време преводът предава адекватно оригинала и помага славянството да се приобщи към едно от вечните антиеретически съчинения на Византия. Какви аргументи могат да се приведат към тази, засега само работна хипотеза?

1. В *Хил. 186* с Първата книга на ПД е запазено ценно свидетелство как е възприемана книгата по-късно. Тук, в продължение на осем листа, в долното извънтекстово поле, е оставена дълга приписка, издадена цялостно от Д. Богданович, в която между другото се казва: *сѣа книга догматикѣ свѣтаго манастира Хиландара иже ѣсть въ свѣтеи горѣ атонсѣѣки* (Богдановић/Bogdanović 1978, 104). Наред с традиционното проклятие в името на Господ, Богородица и 318-те св. отци в Никея срещу дръзналия да изнесе от манастира книгата, се добавя, че той и наследниците му ще бъдат погълнати от земята като Датан и Авирон заради бунта си (по старозаветната книга Числ. 16). Този факт свидетелства за огромния респект пред преписа на ПД и тясната връзка на неговата история с Атон. Вероятно *Хил. 186* от XVI в. никога не е напускал Света гора и възпроизвежда друг атонски препис.

2. В двата преписа от XVI в. се създава двойка от оригинално и преводно заглавие *догматикѣ панопліа — велѣніѣѣ пачѣ же вѣсловіѣѣ всеѣроуѣжѣство* (*Хил. 186*, 1r – 2r; *Загр.*, 1r – 1v). Заглавието се оформя след плетенична заставка и към него се добавят в киновар насловът на стиховете на Георги

Памфила. Той е спорна личност, за която се предполага, че е бил императорски служител с титлата *прѣбѣдрѣ* и че е идентичен с лице със същото име, за което сведения дават други византийски източници (Rigo 2009, 23; Parpulov 2017, 430 – 431). В Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г. отново има сигнална заставка в рамка с плетенична орнаментация, но книжовникът предпочита само утвърденото славянско заглавие *вѣсловное вѣсѣворужество православиѣ вѣрѣ* (ВГ, л. 740г; Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2018). В двата преписа от Първата книга се изписва съдържанието и ясно се посочва, че *ПД* съществува в две книги: *двоѣ книгѣ догматикѣ паноплиѣ. прѣваа тѣтлѣ прѣвѣе книгы, ѣдинадесете* (Загр. 26). Много интересен факт е, че във Втората книга на *ПД* в *VAR 296*, на л. 117г, също е поместен кратък енкомион към самия Зигавин, онасловен *стѣхѣвѣ пѣфѣла къ зѣгавинѣ*, който вече е публикуван (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2017, 16; някои от разчитанията остават спорни поради избледнелите букви). В него се чете отново възприетото устойчиво заглавие: *...зѣгавинѣ, же оубо, съчѣтавиѣ сѣоу. велѣнїѣомѣ книгѣ, ѣже ѣ паноплиѣ*. Следва втори енкомионен сегмент *Зѣгавеновъ сѣи къ пѣфѣлиѣ ѡвѣѣ*. Наличието на енкомионни части във Втората книга и споменаването на същото име на Георги Памфила от началото на Първата прокарва връзка между славянския превод на двете книги на *ПД*. Следователно може да се предположи, че в *VAR 296* маргиналните колонни структури с енкомиони се възпроизвеждат по гръцки протограф, в който или е имало стихотворни посвещения със или без илюстрации към тях, каквато практика имат някои много ранни копия на гръцката *ПД*, предназначени за императорския двор, или пък от подобен източник е извършен междинен по-късен гръцки препис, послужил за славянския превод. Още по-ценно е сведението, че един от най-ранните извори за гръцката Паноплия, понастоящем притежание на Държавния исторически музей в Москва под сигнатура *ГИМ Влад. 224* от XII в., е намерен от архимандрит Арсений Суханов в манастира Ватопед на Атон през 1654 г. (Parpulov/Parpulov 2008: 124 – 127; Rigo 2009, 20 – 23; Berke 2011, XXXII – XXXIV; Parpulov 2017, 430). Друг основен източник за М. Берке е ръкописът, означен със сигла S в неговото издание, зад която се крие отново гръцки ръкопис от същото московско книгохранилище, но датиран от XIV – XV в. и намерен в манастира Дионисиу на Атон (Berke 2011, LXXVII). И него Суханов отнася в Москва. Очевидно атонските манастири съхраняват добре гръцката писмена традиция на *ПД*. В светлината на това ръкопис *VAR 296* придобива допълнителна стойност за гръко-славянските взаимоотношения в превода на Паноплията.

3. Като цяло, Втората книга на *ПД* обема полемиката срещу по-късно възникналите ереси в периода от IX до XII в., но двете книги имат логическо изложение и вътрешна взаимосвързаност. В рамките на византийската антиеретическа енциклопедия преходът между тях е плавен. Изложението започва с ортодоксалното учение на Църквата, през най-ранните хрис-

тологични ереси от IV до VII, за да стигне до икоборчеството – една от най-кратките глави в труда, и изброените ереси, свързани с дуализма. Хронологическият принцип се спазва повече в Първата книга (Berke 2011, XXXIX), която завършва с най-обемната глава срещу арианството, но не и изцяло във Втората. При такава структура една основополагаща глава срещу манихейството остава в Първата книга (девета глава, в *Хил. 186* на л. 140r – 151r), а свързаните с тази еретическа деноминация учения на арменци, павликяни, богомили и масалиани се разполагат във Втората. Иначе казано, между отделните титули има тематична и идейна връзка, каквато обективно съществува в генеалогията на самите ереси, независимо как – като успешен или неуспешен, се оценява днес опитът на Зигавин за хронологическо изложение. Това прави логически допустимо предположението в славянска среда двете книги да са били преведени по едно и също време или в близък времеви отрязък, тъй като няма основания да е била предпочетена една от тях поради по-голяма актуалност, особено при положение че главата за богомилството, познато по българските земи още от времето на цар Петър (927 – 969), се появява във Втората книга. Не може да се отмени фактът, че като препис от по-стар извод *Хил. 186* е запазил някои разпознаваеми елементи, характерни за Втората книга. Такива са маргиналните бележки и допълнения по полетата, например в същата девета глава срещу манихеите. Тук те все пак са по-редки. Друг аргумент са интертекстовите връзки между двете книги в отделни детайли. Такъв е ключовият термин от заглавието на книгата *πανοπλία*, който има библейско потекло. Особено емблематична е употребата му от ап. Павел в Послание до Ефесяни: „облечете се във всеоръжието Божие (τὴν πανοπλίαν τοῦ Θεοῦ), за да можете устоя против дяволските козни“ Еф. 6: 11; „заради това приемоте Божието всеоръжие“ Еф. 6: 13 (Библия/Bibliya 1982, 1444; Nestle-Aland 1993, 513 – 514). Същият цитат се открива в превода на титула срещу масалианите 26.9 по изданието на М. Берке (Berke 2011, 132):

Ище ѿбладающе на ны ѿ чръва матерна нмѣлн быхѡ бѣсн, ннкакоже глалъ бы велнкын павль нѣ на борба къ кръвн н плѣтн, нѣ къ дхѡвномъ лѣкавствѣа. срѣчь къ бесплѣтныномъ лѣкавыномъ снаамъ. ннже ѡбо н оустрашнвшын се на ѡдръзвостнѣвалъ бы. н ввскаменкчнвѣншын, желѣзда тврѣншын (sic!) съдѣлаввалъ бы. нн бо бы ѡже въѡрѡжалъ на протнвоѡплѣчающе се намъ бѣсн повелѣвае н выпѣе. въспрнѣмѣте въсеорѡжѣство бжїе. въ еже мощн статы вамъ къ къзнемъ дѣавольскыномъ. нсчнтѣе н ѡрѡжїамъ внды, прн ложн станете ѡбо прѣпоѡсавше чрѣслв ваше нстннною. н ѡвельченн врьнгамы правдн. н ѡвѣвше носѣ, въ ѡготованїе еѣлїѡ мнра. на въсѣмн же въспрнѣмше шнтѣ вѣры. ѡ неже възможете въсе стрѣлы лѣкавадо раѡеженїе ѡгаснтѣ. н шлѣмъ спсѣнїа прннѣмѣте. н мьчь дхѡ нже їе глѣ бжїн. снм же ѡрѡжїѡмъ толнка нѣкаа сна іако ннже ѿ сѣвающе тѣ блнстанїа мльнїѡ прѣтрьпѣтн ратннкѡмъ. како бо ѡже кто ѡбладающе прѣмо ратѡет се. како же лн ѡбо съдрѡежомѡ н повѣжающе крѣпчанїше протнвѡ станеть:~ (BAR 296, 325v – 326r). Според М. Берке самият композитум *πανοπλία* не се употребява често в гръцката кни-

жнина (Berke 2011, 214), но в труда на Зигавин получава нов живот в преносен смисъл. Ако в прякото си значение паноплията е цялостното въоръжение на пехотинеца – от щита, меча, копие до ризницата и шлема, в метафоричен тя е духовната броня, която защитава вярата. Преобладаващият славянски вариант е *всеоружьство*, единични варианти *всѣ вѣ оружьство* в хилендарския препис или *всѣоружьствѣе* в загребския. Семантичният пълнеж е идеята за изчерпателност на словесното оръжие, защото, както е подчертано, императорът се опира на основите на православната вяра, на самото Божие слово в поръчителството си за книгата и тя е като двустър меч срещу хулещите преданието и учението на отците. Втори алтернативен термин се извлича от перифразата *ὀπλοθήκη δογμάτων*. В енкомиона на Евтимий Загавин към Алексий Комнин, надписан с името на Георги Памфила и поставен в началото на двата преписа от XVI в., четем: *Книга вѣ сѣ дръжѣвѣнаго вѣкы, вѣтвны вѣ оружьевѣлагалище вѣлѣннѣ, нѣсеци вѣрнѣ и вѣсеоружьствѣ // ἡ βιβλος αὐτῆ τοῦ κρατίτου δεσπότη Θεῶν πέφυκην ὀπλοθήκη δογμάτων, παντευχίαν φέρουσα καὶ πανοπλίαν* (Хил. 186, 1г – 2г = Загр., 1г – 1в; PG 1865, 130, 18); вътре в текста на Предисловието: *или оружьевѣлагалище вѣлѣннѣомь* 5б в хилендарския, същото в загребския препис на л. 5б. Срещу това у ВГ стои *или ѡружью положница прѣданіѡ*. Формират се лемите разночетения *оржьевѣлагалище* – *оржью положница*. Съвременният превод дава срещу тях *Арсенал на догматите* (*Armory of the Doctrines*), но това название не печели популярност и остава само перифраза. В славянския превод се калкират двете съставки: *ὄπλον* ‘оръжие’ и *θήκη* ‘калъф, кутия; специализирано – ножница за меч, където той се полага’ (LS 1996, 1240). Двата ключови термина дават възможност да се извлече така наречената „милитаристична лексика“, в която названията на оръжия метафорично описват духовната сила на книгата и на нейния поръчител. В началото на Хил. 186 и Загр. стои графичният вариант *вѣрнѣ* срещу *панτευχία*, от *вѣрнѣ* ‘броня, доспехи’ (СтбР/СтбR 1999, 121). Преводачът умело прави разликата, която въвежда самият Зигавин, когато говори за двата синонима *панопліа* и *панτευχία*, разграничавайки духовното всеоръжие от арсенала на хоплитите, тежковъоръжените пехотинци. Чрез превода на оригиналните енкомиони и Предисловието към ПД в славянската книжнина за пореден път се поставя темата за ролята на владетеля като посредник в Божията воля на земята и неговата отговорност в опазването на православната вяра. В началото на XV в. тази тематика е отглас от създадения владетелски етикет, от формулите и семиотичните кодове за изобразяване на владетеля и най-важното – тя е много подходяща при надвисналата османска заплаха за Балканите, когато християнската книжнина става духовната опора на православната идентичност. Както посочва Н. Миладинова, ПД се адаптира към историческите условия, тя е вечно четиво за Православието (Miladinova 2010, 9).

Изключително интересна е употребата на лексемата *вѣлѣннѣ*. Честотата на нейните употреби в различни части на ПД в загребския и хилендарския препис я прави предпочитан и разпознаваем лексикален маркер на преводача. Не е типична за ексцерптите от ПД у Владислав Граматик, който предпочита изцяло *прѣданнѣ*.

И в двете книги на *ПД* се оформя лексикална двойка **велѣннѣ** – **догматъ**, **до̀ума**, като преобладава славянският еквивалент на гръцкия термин. Производният глагол **догматисовати**, **до̀уматиѿω**, също се употребява, застъпвайки немногобройната група глаголи за ментални действия със запазена гръцка основа от типа на **анатѣматисати**. Примери за интересуващата ни двойка, например в титула срещу арменците – **нечьстнвыӣ догматъ**, **ἀσεβῶν δοῦμάτων**; **догматѣсьють**, **δοῦματίζουσι**; **велѣнѣа**, **δοῦματα** (*BAR* 296, 271v; Berke 2011, 30, 34); в титула срещу павликяните **скврѣнна ѡ гвѣнтелна велѣнѣа**, **μαρὰ καὶ ὀλέθρια δοῦματα** (*BAR* 296, 280a; Berke 2011, 46); префигурираният вариант **повелѣннѣ** също превежда **до̀ума**, сравни **прочитаты паче еѿліа ѡ апостола повелѣннѣ** **полагаѣтъ** в същия титул, **до̀ума τίθησιν** (*BAR* 296, 281a; Berke 2011, 48), още повтарящият се израз **ѡзглавлениѣнѣшыӣ велѣнѣӣ**, **οἱ τῶν κεφαλαιωδεστέρων δοῦμάτων** (*BAR* 296, 309a; Berke 2011, 98). От примерите може да се направи заключението, че преводът **велѣннѣ** – **до̀ума** остава в изразния арсенал и на двете книги на *ПД*. Ако в класическия старобългарски корпус **велѣннѣ** се свързва със заповед, нареждане, и то само като хапак в Синайския евхологий, и не се терминологизира срещу **до̀ума** (СтбР/СтбR 1999, 153), в основополагащи преводни съчинения за зрелия средновековен период в България като Борилския Синодик от 1211 г. и Посланието на патриарх Фотий до българския княз Борис-Михаил зачестява възприемането на непреведения гръцизъм **догматъ** като богословско понятие. В Борилския Синодик ясно се оформя синонимия между **догматъ** – **велѣннѣ** ‘догма, учение, повеля’ (Тотоманова, Христов/Totomanova, Christov 2015, 25; Славова/Slavova 2013, 263). Подобно е състоянието и на Евтимиевата лексика, където **догматъ**, **догматъскъ** имат специализирано значение в творби с изразен антиеретически и догматически акцент, каквито са Житието на Иларион Мъгленски и Похвалното слово за Йоан Поливотски (РПЕ/RPE 2019, 201). Следователно в превода на *ПД* се проявяват общи тенденции с близки по тематика произведения с антиеретическа тематика, типични за южнославянската и в частност българската книжнина.

Препратките от един към друг титул са обичаен похват за Зигавин и са адекватно предадени от преводача. Те обикновено се въвеждат с подходящи изрази: **ѡзглавлениѣнѣшыѣ прѣнаписашѣ**; **ѡ да възнѣшт се въ ѡнѡ**; **речет же ѡбо ѡ семь прострѣнѣшыѣ въ прѣндѣшемы̄ тѣтлѣ**; **въ ѡмже наѡменованіѣ павлікѣанн**; **възскавъ ѡбрешишы въ ѡмже на ѡврен тѣтлѣ** и др. (*BAR* 296, от титула срещу арменците 271v – 280г). Това означава, че възприемането на Втората книга не би било пълноценно, ако не се разглежда в единство с Първата. Ето още един пример от титула срещу павликяните, в който се препраца към сродната дуалистична ерес на манихеите от Първата книга: **ѡ еѿліӣ ѡбо ѡ апостола реченѣӣ**. **сѣа же ѣднна прѣмлетъ почитаты ѡ створѣжатӣ, ѡстѣплѣнѣа сѣѣ съворнѣѣ**. **ѡко ѡ двѣ начелѣ по беззлнѣӣ ѡнѣѣ**, **блго же ѡ лѣкавъ**. **показа же се ѡбо ѡ въ ѡмже на маѣен тѣтлѣ**. **покажет же по нѣн въ настоѣшемы̄ по ѡнынѣ раззлнѣнѣӣ**. **да речет се ѡбо прѣвѣѣ ѡ лѣкавъ** *BAR* 296, л. 285v.

За Евтимий Търновски и Паноплия Догматика

Този въпрос се свежда до питането съществувал ли е предходен превод на *ПД* и има ли към него пряко отношение св. Патриарх Евтимий Търновски, като се има предвид антиеретическият дискурс на две емблематични негови произведения, каквито са *Похвалното слово за Йоан Поливотски* (свързано с иконоборството) и преди всичко *Житието на Иларион Мъгленски*, в което се споменават арменци, богомили и манихеи. Както посочихме, нашите наблюдения не изключват възможността преводът на Първата книга на *ПД* да предхожда по време Втората и да е възникнал в края на XIV в. Засега са се оформили следните хипотези, които ще маркираме само накратко, защото те изискват езиково-текстологичен анализ на *Житието на Иларион* в сравнение с онези глави от славянския превод на *ПД*, за които се смята, че са източник за съставянето му (Иванова/Ivanova 1990, 262 – 263). Това са преди всичко титулите срещу арменците, павликяните, масалианите и богомилите. Титулът срещу арменците не е публикуван. Както е известно, гръцко Житие на св. Иларион досега не е намерено. В светлината на изложените факти за превода на Втората книга участието на Евтимий Търновски се поставя под основателно съмнение, а именно в нея се поместват въпросните глави. Втора хипотеза допуска възможността отделни титули да са били превеждани отделно, извън цялостния превод на *ПД*. В тази връзка обикновено се сочи титулът срещу богомилите, доколкото парадоксално би било именно той да се въвежда в обращение едва в началото на XV в., когато богомилството вече е анахронична ерес. Застъпник на тезата за лексикална и синтактична близост между творчеството на Патриарх Евтимий и *ПД* е Кл. Иванова (Иванова/Ivanova 1987, 105; Иванова/Ivanova 1994, 128); за по-предпазливо отношение към източниците за Житието на св. Иларион се произнася Я. Волски, който поставя основателния въпрос защо данните за богомилството в него всъщност са толкова оскъдни (Волски/Wolski 2013). Засега няма категорични факти, които да подкрепят прякото участие на Патриарх Евтимий в превода на *ПД*, което не изключва възможността той или да е използвал гръцки източници, в които вече са били инкорпорирани смислови части от *ПД*, или сам да е превеждал от гръцката Паноплия при съставянето на своите творби. Не бива да забравяме, че Зигавин е умел компилатор; той използва или директно цитира подходящата патристична антиеретическа литература, която характеризира всяка една ерес поотделно. Специално титулът срещу арменците се смята за един от най-оригиналните в Зигавиновия труд, но авторът се опира на предходни, например на титул 16-и от Първата книга срещу монофизитите, а така също на полемиката срещу азимите в хомилиите на Григорий Назиански и Йоан Златоуст (Berke 2011, XLIV). Следователно част от антиеретическата аргументация е била известна на образованите византийски и славянски догматици и полемисти. Смятам, че този аспект трябва да се разработва като една от приоритетните задачи върху славянския превод на Паноплията. Тук бих искала да приведа отделни текст проби от титула срещу арменците в *BAR 296* и Житието на Иларион, като оставям подробната разработка за момента, в който този ти-

тул ще бъде публикуван изцяло. Както читателят сам ще се убеди, категорична подкрепа за директно заимстване от готов славянски превод е трудно да се даде:

Житие на Иларион Мъгленски ⁵	Титул срещу арменците в BAR 296
<p>... таже и вы крѣпцѣ и непоколѣблено дрѣжасте даже до четвѣртаго сѣвѣра иже въ халкѣдонѣ. ѿтолѣ же ѿвѣргше себе сѣвѣрныѣ цркѣ е. нѣкѣтѣрныи еханіемь, иже и мантакѣнїи прозванѣ въ, и иже съ нимъ сквѣрныи перени. и еѿтихїевѣ и дїоскорѣвѣ злославїе прѣемше, приложенїе нечѣстивѣ велѣнїи дрѣжасте. и глѣте. не прї ти хѣдїннѣсѣщнѣ намъ плѣ, нѣ нетлѣннѣ нѣкаковѣ и безстрастнѣ, и тенкѣ и несъзданнѣ и неснѣж..(реч на Иларион към арменците).</p> <p>аще ѡвѣ плѣ хѣдї вѣж тѣвѣ вѣ, како самѣ хѣ глѣаше, вѣже мои вѣже мои всѣжѣ ма остави. како же къ марїи глѣаше. марїе не прикаси са мнѣ, нежѣ възвѣдѣ къ ѿцѣ моѣмѣ. како же и апѣломъ по всѣкрѣсенїи глѣаше, осажите ма и видите тако дѣхъ плѣ и квѣсти не имѣ тако мене видите имѣща. и ина прѣбнѣога такѣва овѣчлѣнїи хѣтѣ іаснѣише трѣбѣ свѣдѣтелствѣжѣтѣ.</p>	<p>По четвѣртѣмъ ѣже въ халкѣдонѣ сѣвѣрѣ. ѿвѣргше себе сѣвѣрнїе цркѣ арменїи. нѣкѣторїи еханїемъ иже и мантакѣннѣмъ прїименованнѣмъ. и ѣны сннѣмъ, сквѣрнннѣмъ нѣрѣомъ. и еѿтѣхїевѣ и дїоскорѣ и ѣннѣмъ еднѣнѣствннѣмъ злославїе прїемше, приложеннѣмъ нечѣстннѣмъ догмѣтѣ възрѣстнше тѣ и нарѣчнѣннѣмъ сѣдѣлаше. рекоше бо не възпрѣтѣ хѣдїннѣсѣщнѣ намъ тѣла. нѣ нетлѣно нѣкѣе и безстрастнѣ. и тѣнѣко и несъзданнѣ и неснѣно (начало на титула, 271v).</p> <p>Аще бо плѣть хѣва вѣжѣтѣво вѣ, како самѣ глѣаше хѣ, вѣе мон вѣе мон почѣтѣ ѿставнме. какѣ же лн и къ марїи пакѣ глѣаше не прикоснн се мнѣ. не ѡбо възвѣдѣ къ ѿцѣ моѣмѣ. како же лн къ апѣломъ по всѣкрѣсенїи ѡсѣжнѣте же ме и виднѣте тако дѣхъ плѣть и костн не имѣ, іакоже ме виднѣте и мѣща. и тѣмѣмъ тѣмъ такѣваа вѣчлѣнїе іего стрѣнѣннѣ прѣбѣстѣвѣающѣ. и несѣмнѣтѣннѣ еанѣко къ разѣмѣвѣающннѣмъ а не всѣма вѣнѣствѣющннѣ:~ (272v).</p>
<p>Аще едино е естѣство хѣс. и тѣвѣ всѣе е вѣжѣ тѣвѣ. хѣбо же естѣствѣ ѿ оцѣ неразлѣчно вѣше, проявлено тако и плѣ хѣдї въ вѣрѣма стрѣтн сѣединнѣвшн хѣвѣ естѣствѣ, неразлѣчна вѣ ѿ оцѣ. и како страждѣше долѣ дрѣжнма и ранима и провадаема. и по истннѣмъ смѣрша. и въ грѣвѣмъ мѣртѣва и недвижнма лежѣщи.</p>	<p>Аще еднѣнѣствѣ хѣс и сѣе всѣе вѣжѣтѣво. хѣво же естѣствѣ ѿца неразлѣчно вѣе, прѣбѣвлено тако и плѣ хѣва, въ вѣрѣме стрѣтн еднѣнѣствѣ къ хѣвѣ естѣствѣ, неразлѣчно вѣше ѿца. и како страждѣше долѣ дрѣжннѣмъ и вѣемѣмъ и сѣкомѣмъ и ѿбразѣ члѣкаго естѣства крѣвь и вѣдѣ нѣстакающѣ по истнннѣмъ смѣрѣющѣе и въ грѣвѣ мѣртѣво и непѣвннѣно и ѿпнсаннѣ лежѣщѣе (272г – v).</p>

⁵ Използвам готов наборен текст от Архива на СИБЕ в Института за български език, основан на най-ранния препис на Житието на св. Иларион в Зографския сборник № 256 (171) от 80-те години на XIV в. Снимки от ръкописа любезно бяха предоставени на Секцията от проф. Климента Иванова. Един от преписвачите на този сборник е поп Герасим.

ни, досегашните наблюдения върху *ПД* при автори като М. Цибранска-Костова и М. Скворонек установяват, че духовните търсения на монашеството словото да отрази богословската мисъл, предопределят в голяма степен преводаческите принципи за вярност към гръцкия оригинал, калкиране и поморфеман превод, еднотипност и системност в начина на превеждане на отделни компоненти, повишена префиксация и композитно словобразуване, запазване на редки старобългарски лексеми. Не е изключено при малката вероятност да се открият нови метаданни или извори, свързани с историята на славянския превод на *ПД* на Славянския юг, решителната дума да имат именно езиково-текстологичните проучвания. За да бъдат те обективни и надеждни в изводите, е необходимо: да се издаде съществена част от текстовете от двете книги на *ПД*; да се разпишат текстовите зависимости с гръцкия оригинал и на двете книги в славянски превод помежду им; да се проучат максимално изчерпателно в археографски и палеографски аспект ключовите писмени свидетели *ОГНБ 1/108* и *ВАР 296*; да се изследва културно-историческият контекст и да се придвижи напред въпросът за участието или не на Герасим българин, на Патриарх Евтимий, както и за ролята на деспот Стефан Лазаревич в превода на *ПД*. Но дори това поименно обвързване с толкова значими фигури в политическия и духовен свят на българите и сърбите да не бъде доказано поради липса на категорични данни, постигнати са принципно важни заключения, в чиято макрорамка следва да се впише преводът на *ПД*. Създаването на енциклопедични монашески сборници със смесено съдържание или с доминиращ съдържателен профил е един от механизмите, изработени в южнославянската книжнина за съхраняване на верско-религиозната идентичност и културната памет през XV в. Това е типологическа особеност на книжнината в балканския ареал на *Slavia Orthodoxa*. Един от водещите центрове е Атон. Тук в предходното столетие процъфтява исихазмът, защитава се славяно-византийската взаимност и намират убежище книжовници от Търново; оформят се прилежащи зони на влияние от Света гора в районите на Кратово, Косово, Морава, земите на север от Скопие, диоцезите на Охридската архиепископия. През първата четвърт на XV в. атонските аскетико-монашески сборници със силна догматическа и антиеретическа линия се превръщат в духовен отговор на монашеството в актуалния исторически момент за Балканите, заплашени от османската инвазия – консолидация на Православието чрез основополагащи текстови комплекси, чрез възпроизвеждане на писменото наследство. Проявява се траен интерес към антиеретическата тема в цялост, особено към архаични текстове, свързани с христологичните ереси и полемиката около св. Дух, антиюдейството, антикатолически трактати, към основите на православната догматика. Съставителската им програма попада в ръцете на южнославянски монаси литерати, които принадлежат към определен книжовен кръг и се придържат към еталона, към престижния образец на атоно-търновските книжовни норми. Смятам, че именно в този контекст попада засвидетелстваният славянски превод на съчинението на Евтимий Зигавин.

Литература

- Бармин 2008:** Бармин, А. В. Евфимий Зигабен. – В: *Православная энциклопедия*. Т. 17. Москва, 2008, 448 – 450. <www.pravenc.ru
- Библия 1982:** *Библия, сиреч Книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет*. София: Издава Св. Синод на Българската църква, 1982.
- Богдановић 1978:** Богдановић, Д. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: САНУ, 1978.
- Божилов и др. 2010:** Божилов, Ив., А-М. Тотоманова, Ив. Билярски. *Борилов синодик*. Издание и превод. София: Пам Пъблишинг, 2010.
- Васильев и др. 1980:** Васильев, Љ., М. Гроздановић, Б. Јовановић. Ново датирање српских рукописа у Библиотеци Румунске Академије наука. – *Археографски прилози*, 1980, № 2, 41 – 69.
- Волски 2013:** Волски, Я.-М. Богомилите и светлината на Житието на св. Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий Търновски. – *Palaeobulgarica*, 2013, XXXVII, № 4, 74 – 81.
- Гагова 2001:** Гагова, Н. Един веројатен преводачески автограф от първата четвѐрт на XV в. (Още веднѐж за ранији славјански превод на „Догматическо всеорѐжие“ на Евтимий Зигавин). – *Palaeobulgarica*, 2001, XXV, № 1, 79 – 94.
- Гагова 2009:** Гагова, Н. Славјанските преводи от грѐцки език в светлината на контактите между атонските манастири Ватопед, Хилендар и Пантелеймон в XIV – началото на XV в. – В: М. Kuczyńska (ed). *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosa*. Gniezno: PAN, 2009, 79 – 87.
- Гагова 2010:** Гагова, Н. Порѐчвал ли е деспот Стефан Лазаревич превода на „Догматическо всеорѐжие“ от Евтимий Зигавин. – В: Гагова, Н. *Владетели и книги. Участието на јужнославјанскиот владетел в производството и употребата на книги през Средновековието (IX – XV в.): рецепцијата на византискиот модел*. София: ПАМ Пъблишинг, 2010, 130 – 140.
- ГИБИ 1972:** Ана Комнина. Алексиада. – В: *Извори за българската историја. Грѐцки извори за българската историја*. Т. 8. Под ред. на М. Войнов, В. Тѐпкова-Займова, Л. Јончев. София: Издавателство на БАН, 1972, 7 – 149.
- Грковић-Мејѐор 1993:** Грковић-Мејѐор, Ј. *Списи Димитрија Кантакузина и Владислава Граматика*. Београд: Просвета. Српска књижевна задруга, 1993.
- Данчев 1969:** Данчев, Г. *Владислав Граматик. Књижевник и писател*. София: Издавателство на БАН, 1969.
- Иванова 1987:** Иванова, Кл. О славјанском преводу „Паноплии догматики“ Евфимии Зигавина. – В: *Исследования по древней и новой литературе*. Ленинград: Наука, 1987, 101 – 105.
- Иванова 1990:** Иванова, Кл. (съст.) *Патриарх Евтимий. Съчинения*. София: Наука и изкуство, 1990.
- Иванова 1994:** Иванова, Кл. Догматическо всеорѐжие. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Под ред. на Д. Петканова. София: Петър Берон, 1992, 128.
- Коцева 1971:** Коцева, Е. Александрийско-попгерасимово писмо в български рѐкописи от втората половина на XIV в. – *Старобългарска литература*, 1971, 1, 396 – 401.
- Коцева 1985:** Коцева, Е. *Евтимиев сужебник. Софийски препис от 80-те години на XIV в.* София: Наука и изкуство, 1985.

- Парпулов 2008:** Парпулов, Г. Первые списки „Догматического всеоружия“ (ГИМ Син. Гр. 387, Vat. Gr. 666). – В: *Палеография и кодикология: 300 лет после Монфокона*. Под ред. Б. Ль. Фонкича. Москва: РАН, 2008, 124 – 127.
- Парпулов 2021:** Парпулов, Г. Гръцките корени на т.нар. Попгерасимово писмо. – Южнославянски кописи и скриптории от XIV в. Палеографска атрибуция и онлайн реперториум. Онлайн семинар, проведен на 16.12.2021 г. <<https://www.youtube.com/watch?v=EE3OleCV0fo>>
- Радева 2015:** Радева, Д. *Павликяни и павликянство в българските земи. Архетип и повторения VII – XVII в.* София: Парадигма, 2015.
- РПЕ 2019, 2020:** *Речник на езика на Патрирах Евтимий*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. Т. 1., 2019; Т. 2., 2020.
- Сковронек 2022:** Сковронек, М. Против богомилите из Догматическото всеоръжие на Евтимий Зигавин – няколко бележки върху славянския превод и препис. – *Palaeobulgarica*, 2022, XLVI, № 3, 25 – 56.
- Славова 2013:** Славова, Т. *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.
- СтБР 1999, 2009:** *Старобългарски речник*. София: Валентин Траянов. Т. 1., 1999; Т. 2., 2009.
- Тасева 2010:** Тасева, Л. *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина*. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. Tom. LIV. Weiher Verlag, Freiburg i. Br.
- Тасева, Йовчева 2006:** Тасева, Л., М. Йовчева. Езиковите образци на атонските редактори. – В: *Българска филологическа медиевистика*. Сборник научни изследвания в чест на проф. д.ф.н. Иван Харалампиев. Велико Търново: УИ, 2006, с. 221 – 240.
- Тотоманова, Христов 2015:** Тотоманова, А., Ив. Христов. *Речник-индекс на словоформи те в Борилевия Синодик*. София: ГРАФИС, 2015.
- Трифуновић 1979:** Трифуновић, Ђ. *Деспот Стефан Лазаревић*. Књижевни радови. Књ. 477. Београд: Српска књижевна задруга, 1979.
- Трифуновић 1994:** Трифуновић, Ђ. Превод стихова Георгија Памфила у Паноплији догматики Јевтимија Зигавина. – *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 1994, XLII, 1 – 3, 469 – 476.
- Турилов 2005:** Турилов, А. Владислав Граматик. – В: *Православная энциклопедия*. Т. 9. Москва: Церковно-научный центр „Православная Энциклопедия“, 2005, 99 – 101.
- Христова 1996:** Христова, Б. *Опис на ръкописите на Владислав Граматик*. Велико Търново: ПИК, 1996.
- Цибранска-Костова 2017:** Цибранска-Костова, М. Бележки върху славянския превод на Паноплия Догматика в BAR Ms.slav. 296 и неговия преводач. – *Palaeobulgarica*, 2017, XLI, № 4, 3 – 25.
- Цибранска-Костова 2018:** Цибранска-Костова, М. Екскерптите от Паноплия Догматика в Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г. – *Slovo*, 2018, 68, 51 – 71.
- Яцимирский 1905:** Яцимирский, А. И. *Славянские и русские рукописи румынских библиотек*. СОРЯС 79. Санкт-Петербург: Императорской Академии наук, 1905.

References

- Barmin 2008:** Barmin, A. V. Evfimii Zigaben [Euthymos Zigabenos]. – V: *Pravoslavnaia entsiklopediia*. T. 17. Moskva, 2008, 448 – 450 //www.pravenc.ru.
- Berke 2011:** Berke, M. *An annotated edition of Ehyimios Zigabenos, Panoplia Dogmatikē, Chapters 23 – 28*. Belfast: Queen University, 2011.
- Bibliya 1982:** Bibliya, sirech Knigite na Svechtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet [The Bible, or the Books of the Old and the New Testanment]. Sofia: Izdava Svetiya Sinod na Balgarskata tsarkva, 1982.
- Bogdanović 1978:** Bogdanović, D. *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara* [Catalogue of the Cyrillic Manuscripts from Hilandar Monastery]. Beograd: SANU, 1978.
- Bozhilov et al. 2010:** Bozhilov, Iv., A-M. Totomanova, Iv. Biliarsky. *Borilov sinodik. Izdanie i prevod* [The Synodicon of Boril. Text Edition and Translation]. Sofia: PAM Publishing, 2010.
- Conley 1987:** Conley, Th. M. Grammar and Rhetoric in Euthymius Zigabenus' Commentary on Psalms 1 – 50. – *Illinois Classical Studies*, 1987, 12, 2, 265 – 275.
- Danchev 1969:** Danchev, G. *Vladislav Gramatik. Knizhovnik i pisatel* [Vladislav the Grammarian. Man of Letters and Writer]. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1969.
- Ficker 1908:** Ficker, G. *Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters*. Leipzig: Johann A. Barth, 1908.
- Gagova 2001:** Gagova, N. Edin veroyaten prevodacheski avtograf ot parvata chetvart na XV v. (Ochte vednazh za ranniya slavyanski prevod na “Dogmatichesko vseorazhie” na Evtimiy Zigavin) [A probable translator's autograph from the first quarter of the 15th c. (Once again about the early translation of the Dogmatic Panoply by Euthymios Zigabenos)] – *Palaeobulgarica*, 2001, XXV, № 1, 79 – 94.
- Gagova 2009:** Gagova, N. Slavyanskite prevodi ot gratski ezik v svetlinata na kontaktite mezhdu atonskite manastiri Vatoped, Hilendar i Panteleymon v XIV – nachaloto na XV v. [The Slavonic translations from Greek in the light of relationship between the Athonite monastries Vatopedi, Hilendar, and Panteleymon in the 14th – the beginning of the 15th cc.] – V: M. Kuczyńska (ed). *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosa*. Gniezno: PAN, 2009, 79 – 87.
- Gagova 2010:** Gagova, N. Porachval li e despot Stefan Lazarevich prevoda na “Dogmatichesko vseorazhie” ot Evtimiy Zigavin [Has despot Stephan Lazarević commissioned the Euthymios Zigabenos' Dogmatic Panoply] – V: Gagova, N. *Vladeteli i knigi. Uchastieto na yuzhnoslavyanskiya vladetel v proizvodstvoto i upotrebata na knigi prez Srednoviekovieto (IX – XV v.): retseptsiyata na vizantiyskiya model*. Sofia: PAM Publishing, 2010, 130 – 140.
- GIBI 1972:** Ana Komnina. [Anna Comnene. Alexiad]. – V: *Izvori za balgarskata istoriya. Gratski izvori za balgarskata istoriya*. T. 8. Pod red. Na M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Yontchev. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1972, 7 – 149.
- Grković-Mejdžor 1993:** Grković-Mejdžor, J. *Spisi Dimitrija Kantakuzina i Vladislava Gramatika* [Copies of Demetrius Cantakuzenos and Vladislav the Grammarian]. Beograd: Prosveta. Srpska književna zadruga, 1993.
- Hamilton&Hamilton 1998:** Hamilton, J., B. Hamilton. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*. Manchester, NY, 180 – 195.

- Hristova 1996:** Hristova, B. *Opis na rakisite na Vladislav Gramatik* [Catalogue of Vladislav the Grammarian's manuscripts]. Veliko Tarnovo: PIK, 1996.
- Iatsimirskiĭ 1905:** Iatsimirskiĭ, A. I. *Slavianskie i russkie rukopisi rumynskikh bibliotek* [Slavonic and Russian manuscripts of Romanian libraries]. SORYAS 79. Sankt-Peterburg: Imperatorskoĭ Akademii nauk, 1905.
- Ivanova 1987:** Ivanova, Kl. O slavianskom perevode "Panoplĭi dogmatiki" Evfimija Zigavina [On the Slavonic translation of Euthymios Zigabenos' Dogmatic Panoply]. – V: *Issledovaniia po drevnei i novoĭ literature*. Leningrad: Nauka, 1987, 101 – 105.
- Ivanova 1990:** Ivanova, Kl. (sast.) *Patriarh Evtimiy. Sachineniya* [Patriarch Euthymios. Works]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1990.
- Ivanova 1994:** Ivanova, Kl. Dogmaticheskoe vseorazhie [Dogmatic Panoply]. – V: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Pod red. na D. Petkanova. Sofia: Petar Beron, 1992, 128.
- Kotseva 1971:** Kotseva, E. Alezandriysko-popgerasimovo pismo v balgarski rakisite ot vtorata polovina na XIV v. [Alexandrian popgerassim handwriting in Bulgarian manuscripts from the second half of the 14th c.] – *Starobalgarska literatura*, 1971, 1, 396 – 401.
- Kotseva 1985:** Kotseva, E. *Evtimiev sluzhebnik. Sofijski prepis ot 80-e godini na XIV v.* [Evtimiyev's Service Book. Sofia copy from 80 years of the 14th c.]. Sofia: Nauka i izkustvo, 1985.
- LS 1996:** Liddell, H. G., R. Scott. *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon press, 1996.
- Matejic, Thomas 1992:** Matejic, P., H. Thomas. *Manuscripts on Microform of the Hilandar Research Library*. The Ohio State University. T. 1. Columbus: Ohio State University, 1992.
- Miladinova 2010:** Miladinova, N. *Panoplia Dogmatike – a study on the anti-heretical anthology of Euthymios Zigabenos in the Post-Byzantine Period*. Leuven-Budapest, CEU, 2010.
- Mircea 2005:** Mircea, I. *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves. Révision du texte slave P. Bojčeva. Révision du texte français S. Todorova*. Sofia: BAN, 2005.
- Mošin 1955:** Mošin, Vl. *Ćirilski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I. dio. Opis rakisite. Zagreb: JAZU, 1955.
- Nestle-Aland 1993:** Nestle, E., B. and K. Aland. *Novum Testamentum Graece*. Germany: Deutsche Bibelgesellschaft, 1993.
- Panaitescu 1959:** Panaitescu, P. *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*. Vol. 1. București: Academia Română.
- Parpulov 2008:** Parpulov, G. Pervye spiski "Dogmaticheskogo vseoruzhiia" [First copies of Dogmatic Panoply] (GIM Sin. Gr. 387, Vat. Gr. 666). – In: *Paleografiia i kodikologiiia: 300 let posle Monfokona*. Pod red. B. L'. Fonkicha. Moskva: RAN, 2008, 124 – 127.
- Parpulov 2017:** Parpulov, G. The Dogmatic Panoply. – In: *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. V. Tsamakda (ed.). Leiden: Brill, 2017, 430 – 431.
- Parpulov 2021:** Parpulov, G. Gratskite koreni na t.nar. Popgerasimovo pismo [The Greek roots of the so-called Popgerassim writing]. – *Yuzhnoslavyanski kopisti i skriptorii ot XIV v. Paleografska atributsiya i online repertorium*. Online seminar on 16.12.2021 g. <https://www.youtube.com/watch?v=EE3OleCV0fo>
- PG 1865:** Euthymios Zigabenos. *Panoplia Dogmatica*. Migne, J. P. *Patrologiae cursus completes. Series graeca*. Paris, T. 130, coll. 9 – 1359.
- Radeva 2015:** Radeva, D. *Pavlikyani i pavlikyanstvo v balgarskite zemi. Arhetip i povtoreniya VII – XVII v.* [Paulicians and Paulianism in Bulgarian lands (archetype and repetitions 7th – 17th centuries)] Sofia: Paradigma, 2015.

- Rigo 2009:** Rigo, A. La Panoplie dogmatique d'Euthyme Zigabène: les Pères de l'Eglise, l'empereur et les hérésies du present. – In: *Byzantine Theologians: The Systematization of Their Own Doctrine and Their Perception of Foreign Doctrines*. A. Rigo, P. Ermilov (eds.). Rome: Università degli studi di Roma "Tor Vergata", 2009, 19 – 32.
- RPE 2019, 2020:** *Rechnik na ezika na Patriarch Evtimiy* [Dictionary of Patriarch Euthymios' language]. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski". T. 1, 2019; T. 2, 2020.
- Sanidopoulos 2011:** Sanidopoulos, J. *The Rise of Bogomilism and Its Penetration into Constantinople. With a Complete Translation of Euthymios Zygadenos 'Concerning Bogomilism'*. Rollinsford: Orthodox Research Institute, 2011.
- Skovronek 2022:** Skovronek, M. Protiv bogomilite iz Dogmaticheskoto vseorazhie na Evtimiy Zifavin – nyakolko belezhki varhu slavyanskiya prevod i prepis [Against the Bogomils from the Dogmatic Panoply by Euthymios Zigabens – some remarques on the Slavonic translation and copy]. – *Palaeobulgarica*, 2022, XLVI, № 3, 25 – 56.
- Slavova 2013:** Slavova, T. *Slavyanskiyat prevod na Poslanieto na Patriarch Fotiy do knyaz Boris-Mihail* [The Slavonic translation of the Epistle of Patriarch Photios to knyaz Boris-Michael]. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski", 2013.
- StbR 1999, 2009:** *Starobalgarski rechnik* [Old Bulgarian Dictionary]. Sofia: Valentin Trayanov. T. 1, 1999; T. 2, 2009.
- Taseva 2010:** Taseva, L. *Triodnite sinaksari v srednovkovnata slavyanska knizhnina* [Triodic Synaxes in Medieval Slavonic literature]. Tekstologicheskoto izsledvane. Izdanie na Zakheviya prevod. Slovoukazateli. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. Tom. LIV. Weiher Verlag, Freiburg i. Br.
- Taseva, Yovcheva 2006:** Taseva, L., M. Yovcheva. Ezikovite obratzsi na atonskite redaktori [The language samples of the Athonite editors]. – In: *Balgarska filologicheska medievistika*. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na Prof. DSc Ivan Haralampiev. Veliko-Tarnovo: UI, 2006, c. 221 – 240.
- Totomanova, Hristov 2015:** Totomanova, A., Iv. Hristov. *Rechnik-index na slovoformite v Boriloviya sinodik*. [Vocabulary-Index of the Word Forms in the Borilov Synodicon]. Sofia: Grafis, 2015.
- Trifunović 1979:** Trifunović, Đ. *Despot Stefan Lazarević* [The Despot Stephan Lazarević]. Književni radovi. Knj. 477. Beograd: Srpska književna zadruga, 1979.
- Trifunović 1994:** Trifunović, Đ. Prevod stihova Georgija Pamfila u Panoplji dogmatiki Jevtimija Zigavina [The translation of Georges Pamphila's verses in Dogmatic Panoply by Euyhymios Zigabenos]. – *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, 1994, XLII, № 1 – 3, 469 – 476.
- Tsibranska-Kostova 2017:** Tsibranska-Kostova, M. Belezhki varhu slavyanskiya prevod na Panopliya Dogmatika v BAR Ms. Slav. 296 i negoviya prevodach [Notes on the Slavonic translation of Dogmatic Panoply in BAR Ms. Slav. 296 and his translator]. – *Palaeobulgarica*, 2017, XLI, № 4, 3 – 25.
- Tsibranska-Kostova 2017:** Tsibranska-Kostova, M. Paulicians between the Dogme and the Legend. – *Studia Ceranea*, 2017, vol. 7, 229 – 263.
- Tsibranska-Kostova 2018:** Tsibranska-Kostova, M. Ekstserptite ot Panopliya Dogmatika v Zagrebškiya sbornik na Vladislav Gramatik ot 1469 [Excerpts from Dogmatic Panoply in the Zagreb miscellany of Vladislav te Grammarian from 1469]. – *Slovo*, 2018, 68, 51 – 71.
- Turilov 2005:** Turilov, A. Vladislav Gramatik [Vladislav the Grammarian]. – V: *Pravoslavnaja entsiklopedija*. T. 9. Moskva: Cerkovno-nauchnyj centr "Pravoslavnaia Entsiklopedija". T. 9, 2005, 99 – 101.

- Vasiljev et al. 1980:** Vasiljev, Lj., M. Grozdanović, B. Jovanović. Novo datiranje srpskih rukopisa u Biblioteci Rumunske Akademije nauka [New dating of Serbian manuscripts in the Library of Romanian Academy of Sciences]. – *Arheografski prilozi*, 1980, № 2, 41 – 69.
- Wickert 1910:** Wickert, J. *Die Panoplia Dogmatica des Euthymios Zigabenos*. Inaugural Dissertation. Berlin: G. Schade, 1910.
- Wolski 2013:** Wolski, Ya.-M. Bogomilite v svetlinata na Zhitieto na sv. Ilarion Maglenski ot Patriarch Evtimiy Tarnovski [Bogomils in view of the Life of Hilarion of Meglena by Euthymius of Tarnovo]. – *Palaeobulgarica*, 2013, XXXVII, № 4, 74 – 81.

Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова
Секция за история на българския език
Институт за български език
Българска академия на науките
tzipbran@ibl.bas.bg
<https://orcid.org/0000-0002-5699-7503>

Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language
tzipbran@ibl.bas.bg
<https://orcid.org/0000-0002-5699-7503>